

Katarzyna Chmielewska¹

Instytut Historii

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

Violetta Jaros²

Instytut Językoznawstwa

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

***Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est*³. Etymologia w ujęciu Izydora z Sewilli i jej egzemplifikacja w świetle koncepcji i metod współczesnego polskiego językoznawstwa historycznego**

[*Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est. Etymology According to Isidore of Seville and its Exemplification in the Light of Concepts and Methods of Contemporary Polish Historical Linguistics*]

Streszczenie: Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie postaci i dorobku piśmienniczego św. Izydora z Sewilli, a zwłaszcza jego koncepcji etymologii oraz próba jej odczytania w świetle koncepcji i metod współczesnego polskiego językoznawstwa historycznego. Szczegółowe rozważania dotyczą: a) pojęcia i jego rozumienia, b) celu dociekań etymologicznych, c) procedury badawczej. Istotnym założeniem Izydoriańskiej koncepcji etymologii jest przekonanie o wyjątkowej roli języka, który nie tylko umożliwia człowiekowi poznanie świata, lecz odbija także wyższy porządek wszech-

¹ Katarzyna Chmielewska, Instytut Historii, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie, ul. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, Polska, k.chmielewska@ujd.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-0713-3805>.

² Violetta Jaros, Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza w Częstochowie, ul. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, Polska, v.jaros@ujd.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-0479-2503>.

³ *Poznanie czegokolwiek jest łatwiejsze, gdy znana jest etymologia* [K.Ch]. Cytat umieszczony w tytule pochodzi z dzieła Izydora z Sewilli *Etymologiarum sive originum libri XX*, ks. II, 29, 2. Korzystamy z wydania W.M. Lindsay, *Izydor z Sewilli*, 1971 (wydanie nie ma numerowanych stron). Należy zaznaczyć, że jak dotychczas jest to jedyne pełne krytyczne wydanie wszystkich ksiąg *Etymologii* Izydora.

świata. Zaproponowana przez Sewilczyka i wykorzystywana w jego kompendium procedura wyjaśniania znaczenia wyrazów opiera się przede wszystkim na interpretacji nazw jako wyrażen pochodnych i polega na budowaniu struktur narracyjnych, w których *origo* i *interpretatio* pozwalają określić cechę semantyczną istotną dla *vis verbi*.

Summary: The aim of this study is to present the figure and written legacy of St. Isidore of Seville, especially his conception of etymology and an attempt to read it in the light of concepts and methods of contemporary Polish historical linguistics. Detailed considerations will concern: a) the concept and its understanding, b) the aim of etymological investigations, c) the research procedure. The essential assumption of the Isidorian concept of etymology is the conviction of the exceptional role of language, which not only enables man to know the world, but also reflects the higher order of the universe. The procedure proposed by Sevillian and used in his compendium to explain the meaning of words is based primarily on the interpretation of names as derivative expressions and involves the construction of narrative structures in which *origo* and *interpretatio* make it possible to determine the semantic feature relevant to *vis verbi*.

Słowa kluczowe: św. Izydor z Sewilli; Królestwo Wizygotów; etymologia; etymologizowanie; językoznawstwo historyczne.

Keywords: St. Isidore of Seville; Visigothic Kingdom; etymology; etymologizing; historical linguistics.

1. Św. Izydor z Sewilli – życie i dorobek piśmienniczy

Postać Izydora z Sewilli, jednego z najwybitniejszych uczonych wczesnego średniowiecza, i jego dzieło życia – *Etymologiarum sive Originum libri XX* (monumentalna encyklopedia średniowiecza) – jest powszechnie znane i rozpoznawane na zachodzie Europy. W Polsce badania nad nimi nie są tak zaawansowane. W nowszej nauce polskiej swe prace poświęcają mu przede wszystkim: Marek Starowieyski (1967), Tatiana Krynicka (2006; 2007), Anna Ledzińska (2014). Należy też podkreślić, że polski czytelnik nie może korzystać z tłumaczenia tego dzieła na język ojczysty i musi zadowolić się jego oryginalną, łacińską wersją. Wypada zatem po krótkce przedstawić i osobę autora⁴, i jego pisarskie dokonania.

Pewnych wiadomości o wczesnych latach życia Izydora mamy niewiele. Dwaj uczniowie Sewilczyka: Braulion z Saragossy i Ildefons z Toledo, którzy przekazali nam informacje o swoim mistrzu, piszą o nim z wielkim szacunkiem, ale w sposób pozbawiony szczegółów. Braulion skupia się

⁴ Podstawową lekturą do badania życia i dzieł biskupa Sewilli są przede wszystkim prace wybitnego znawcy tego tematu Jacques'a Fontaine'a. Oprócz artykułów największą wartość mają dwie monografie (Fontaine J., 1959–1983; 2000). Niemniej wart uwagi jest również obszerny wstęp do łacińsko-hiszpańskiego wydania *Etymologii* Izydora autorstwa hiszpańskiego uczonego Manuela C. Díaz y Díaz (Díaz y Díaz M.C., 1982, t. I, s. 1–257).

przede wszystkim na przedstawieniu twórczości Izydora, a wiadomości o jego życiu ograniczają się do bardzo krótkich notek na temat rodziny, wykształcenia i mądrości Sewilczyka (Braulion z Saragossy, 1850, kol. 15–17). Piszący niewiele później Ildefons z Toledo zamieszcza zwięzłą biograficzno-literacką notę o Izydorze w swoim traktacie *De viris illustribus* (Ildefons z Toledo, 1850, kol. 2728). Izydor urodził się około 560 r. Pochodził z zamożnej i wykształconej rodziny hiszpańsko-rzymskiej. Po śmierci rodziców opiekował się nim jego starszy brat Leander, arcybiskup Sewilli. Pozostałe rodzeństwo Izydora także było związane z Kościołem: brat Fulgencjusz był biskupem Astigi w Andaluzji, a siostra Florentyna była zakonnica. Izydor wczesną edukację otrzymał najprawdopodobniej w szkole przy katedrze w Sewilli. Potem nad jej dalszym przebiegiem czuwał starszy brat Leander. Po śmierci brata w 600 lub 601 r. Izydor zastąpił go jako arcybiskup w Sewilli. Tę funkcję kościelną sprawował aż do swojej śmierci.

Izydor był czynnym uczestnikiem i jedną z czołowych postaci życia społecznego i politycznego. Podobnie jak jego brat Leander brał znaczący udział w synodach w Toledo i Sewilli (Zientara B., 1985, s. 64–65). Przewodniczył obradom II Synodu w Sewilli (619 r.) odbywającego się za czasów rządów króla Sisebuta. Ustalono tam zarówno kwestie doktrynalne, jak i istotne zagadnienia dotyczące wewnętrznej organizacji kościoła na Półwyspie Iberyjskim (*Concilium Hispalense Secundum*, 1850, kol. 593–608). Największą jednak rolę odegrał na IV Synodzie w Toledo w 633 r. Izydor, mimo zaawansowanego wieku, kierował jego obradami i był pomysłodawcą większości uchwalonych tam aktów prawnych. Zgromadzenie to przez przyjęte kanony wywarło decydujący wpływ na życie religijne i intelektualne mieszkańców Półwyspu Iberyjskiego. Podjęte uchwały wyraźnie pokazują znaczący wkład Kościoła w dzieło jednoczenia Hiszpanii. Uczestnicy synodu zajmowali się różnymi sprawami dyscyplinarnymi, zadekretowano jednolitą liturgię, która miała być przyjęta w całym Królestwie Wizygotów, potępiono pogańskie praktyki (Wygralak P., 2003, s. 475–486), podkreślono znaczenie wykształcenia duchowieństwa i podjęto surowe kroki przeciwko żydowskiemu konwertytom (*Concilium Toletanum Quartum*, 1850, kol. 363–390).

Sewilczyk był jedną z najważniejszych osobowości swoich czasów, jego działania wywarły olbrzymi wpływ na kształt Kościoła na Półwyspie Iberyjskim i znacząco wpłynęły na formację i poziom wykształcenia kleru (Díaz y Díaz M.C., 1982, s. 75–80, 106–110). Czas jego działalności biskupiej to okres dezintegracji i transformacji Półwyspu Iberyjskiego (Collins R., 2012, s. 44–66). Starożytne instytucje i klasyczna nauka Cesarstwa Rzymskiego ulegały degradacji i zanikowi. W ich miejsce wkraczały elementy

i zwyczaje związane z nową cywilizacją germańską. Wizygoci władający Hiszpanią mieli inne priorytety i nie dbali o naukę w wystarczającym stopniu. Szkolnictwo związane z instytucjami kościelnymi nie było jeszcze odpowiednio rozwinięte (Riché P., 1995, s. 257–274). Dopiero od czasów II Synodu w Toledo (527 r.) biskupstwa miały obowiązek prowadzenia szkół przy swojej siedzibie (*Concilium Toletanum Secundum*, 1850, kol. 335–342).

Izydor to z pewnością największy uczyony swoich czasów, w wizygockim królestwie Hiszpanii nie miał sobie równych. Taką opinią cieszył się już u siebie współczesnych. Ósmy Synod w Toledo, który odbył się siedemnaście lat po śmierci Izydora (653 r.) w przyjętych tam aktach prawnych nazywa Sewilczyka ozdobą Kościoła katolickiego i najbardziej uczonym człowiekiem ostatnich stuleci (*Concilium Toletanum Octavum*, 1850, kol. 421). Lektura licznych dzieł Sewilczyka pokazuje go nam jako człowieka o różnorodnych zainteresowaniach i wszechstronnym wykształceniu. Spuścizna literacka Izydora jest ogromna. Jego prace obejmowały całą ówczesną wiedzę: sztuki wyzwolone, prawo, medycynę, nauki przyrodnicze, historię, teologię dogmatyczną i moralną (Braulion z Saragossy, 1850, kol. 15–16; Starowieyski M., 1967, s. 458–461; Díaz y Díaz M.C., 1982, s. 114–162; Krynicka T., 2007, s. 17–76; A. Ledzińska A., 2014, s. 48–101). Napisał trzy utwory o charakterze encyklopedycznym: *De ordine creaturarum*, *De natura rerum* i interesujące nas tutaj *Origines seu Etymologiarum libri XX*; prace historyczne, czyli kronikę uniwersalną zatytułowaną *Chronica Majora* oraz dzieło przedstawiające historię Gotów, Wandalów i Swewów – *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*. Spod jego pióra wyszły także liczne pisma dydaktyczne, dogmatyczne i egzegetyczne.

Św. Izydor z Sewilli zmarł 4 kwietnia 636 r. po ponad trzydziestu dwóch latach bycia arcybiskupem Sewilli. W 1598 r. papież Klemens VIII zaliczył Izydora w poczet świętych, a w roku 1722 papież Innocenty XIII mianował go Doktorem Kościoła. W 1997 r., a zatem po ponad 1360 latach od śmierci, św. Izydor został ogłoszony przez papieża św. Jana Pawła II patronem uczonych i Internetu, a także programistów, co świadczy o uznaniu dla jego roli w komunikacji kulturowej⁵.

Dziełem, które przyniosło Izydorowi nieśmiertelną sławę były *Etymologie. Originum sive etymologiarum libri XX*, bo tak brzmi pełen tytuł dzieła⁶. To obszerna encyklopedia w 20 księgach. Została opracowana pod koniec

⁵ Zob. <https://www.jeunes-cathos.fr/questions-de-foi/vie-pour-le-christ/un-saint-pour-linternet-saint-isidore-de-seville> (dostęp 26.11.2021); (Krynicka T., 2007, s. 16). *Etymologiarum libri XX seu Origines* uchodzi za dzieło, którego konstrukcja bliska jest bazie danych.

⁶ Od czasów nowożytnych w katalogach bibliotecznych i na stronach tytułowych księgi Izydora można spotykać także drugą wersję tytułu tego dzieła – *Etymologiarum sive originum libri viginti*. Dzieło czasami funkcjonuje również w wersji: *Origines* (Díaz y Díaz M.C., 1982, s. 170–172).

życia Izydora z Sewilli na prośbę jego przyjaciela Brauliona, biskupa Saragossy. Powszechnie przyjęty podział na 20 ksiąg został dokonany już po śmierci autora właśnie przez Brauliona, który w niezmienionej formie zachował tytuły poszczególnych rozdziałów. W *Etymologiach* Izydor zwięźle i w sposób metodyczny charakteryzuje rozmaite dziedziny wiedzy począwszy od sztuk wyzwolonych, medycyny, prawa i historii. Czytelnik znajdzie tu wiele usystematyzowanych informacji na temat teologii, urzędów kościelnych i innych zagadnień dotyczących Kościoła, sekt, języków, ludów, człowieka, świata zwierząt i roślin, geografii i astronomii oraz metali i kamieni szlachetnych. *Etymologie* przekazują także liczne wiadomości o budynkach, polach i drogach, wojnie, narzędziach, ubraniach itp.

Dzieło św. Izydora jest ogromną pracą o charakterze kompilacyjnym, w którym cała wiedza dostępna w jego czasach jest tu przechowywana, usystematyzowana i skondensowana. W 20 księgach encyklopedii Izydor zawarł 448 rozdziałów i opracował około 7500 haseł. Historycy i krytycy nie zdołali jeszcze zrekonstruować korpusu źródeł, z których czerpał, tj.: pisarzy klasycznych i późnorzymskich, autorów kościelnych, wcześniejszych florilegiów i leksykonów itp. W jego encyklopedii możemy odnaleźć nawiązania i cytaty do ponad 150 autorów zarówno chrześcijańskich, jak i pogańskich (Díaz y Díaz M.C., 1982, s. 189–200; Gasti F., 2001, s. 141–152; Barney S. i in., 2006, s. 10–17). Część prac tych autorów znał z oryginałów, a niektórych jedynie z istniejących zbiorów i wypisów. Należy podkreślić, że Izydora nie możemy traktować wyłącznie jako tego, który ogranicza się tylko do przepisowywania cudzych tekstów i bez namysłu łączy ze sobą treści pochodzące od innych. Sewilczyk daje tu wyraz również własnym poglądom i przeprowadza krytyczną selekcję cytowanego materiału (Krynicka T., 2006, s. 331–332).

Izydor z Sewilli był pierwszym pisarzem chrześcijańskim, który podjął się zadania zebrania dla swoich współwyznawców sumy wiedzy uniwersalnej. Jego encyklopedia uosabiała całą naukę, zarówno starożytną, jak i współczesną. Dlatego też przez większość średniowiecza był to tekst powszechnie obecny w instytucjach edukacyjnych. Rozprzestrzenianie się i wpływ *Etymologii* był ogromny – cytowano ją, kopiowano, przerabiano czy robiono wyciągi z danych fragmentów. Poszczególne księgi encyklopedii krążyły w obiegu jeszcze przed śmiercią jej autora (Ledzińska A., 2014, s. 90–93; Gasti F., 2017, s. 13–14). Popularność dzieła Izydora nie ograniczała się tylko do ziem Półwyspu Iberyjskiego (Díaz y Díaz M. C., 1961, s. 345–387), ale rozciągała się na całą Europę. Do czasów współczesnych przetrwało ponad 1080 manuskryptów zawierających kompletne 20 ksiąg dzieła biskupa Sewilli albo tylko jego fragmenty (Van den Abeele B., 2008, 195; Cardelle de Hartmann C., 2014, s. 477–479). Najstarszym zachowa-

nym rękopisem poświadczającym recepcję twórczości Izydora poza Półwyspem Iberyjskim jest spisany w VII w. w Irlandii rękopis zawierający m.in. fragmenty dzieła Sewilczyka (Bischoff B., 1961, s. 324). Już około 800 r. odpisy *Etymologii* można było spotkać we wszystkich ośrodkach kultury Europy (Díaz y Díaz M. C., 1982, s. 210; Barney S. i in., 2006, s. 24–25). Informacje zawarte w dziele Izydora chętnie wykorzystywali: Beda Czcigodny, Alkuin i Hraban Maur, William z Breton, Giovanni Balbi, Wincenty z Beauvais, Brunetto Latini i inni. Ta encyklopedia była nie tylko najpopularniejszym kompendium w średniowiecznych bibliotekach, ale została również wydrukowana w co najmniej dziesięciu wydaniach w latach 1470–1510, pokazując nieustanną popularność Izydora w okresie renesansu. W końcu XV w. – już po wynalezieniu druku – powstało jeszcze 60 rękopisów pełnych 20 ksiąg *Etymologii* Izydora (Barney S. i in., 2006, s. 24–28).

2. Etymologia w ujęciu Izydora z Sewilli i jej egzemplifikacja w świetle koncepcji i metod współczesnego językoznawstwa historycznego

Idea etymologii odgrywała istotną rolę w Izydoriańskiej teorii gramatycznej, która zasadzała się na przypisywaniu językowi nie tylko funkcji komunikatywnej, co Sewilczyk ujmuje w taki oto sposób:

1) Isid. Et. I 9, 1: sunt autem verba mentis signa, quibus homines cogitationes suas invicem loquendo demonstrant,

ale przede wszystkim funkcji poznawczej⁷ i kumulatywnej⁸, co zwerbalizowała następująco:

2) Isid. Et. I 3, 2: Usus litterarum repertus est propter memoriam rerum. Nam ne oblivione fugiant, litteris alligantur. In tanta enim rerum varietate nec disci audiendo poterant omnia, nec memoria contineri.

⁷ Dla Sewilczyka język był zbiorem nazw, zakodowaną w słowach wiedzą o świecie – funkcja zwana w terminologii językoznawczej symboliczną (Bühler), przedstawieniową/poznawczą/referencyjną (Jakobson), opisową/deskrypcyjną (Lyons), ideacyjną (Holliday), nominatywną (Kiklewicz) – oraz narzędziem poznania (m.in. Grzegorzczkowska R., 1991, s. 11–28; Kiklewicz A., 2008, s. 11; Ledzińska A., 2014, s. 190).

⁸ W typologii R. Grzegorzczkowskiej (1991, s. 25) jedna z funkcji rozumiana jako ogół działań językowych (mowy) w społecznościach ludzkich, zwana też kulturotwórczą, akumulatywną. Polega ona na przechowywaniu wiedzy, wartości i doświadczenia pokoleń w postaci tekstów zapisanych lub utrwalonych w pamięci zbiorowej wspólnoty komunikatywnej. Sewilczyk większą moc przypisuje wypowiedziom utrwalonym na piśmie, bowiem to teksty zapisane, uwiecznione za pomocą liter, archiwizują i zabezpieczają przed zapomnieniem minione wydarzenia i dokonania przodków oraz dorobek myśli ludzkiej (Ledzińska A., 2014, s. 191).

Izydor z Sewilli stosował etymologię⁹, obok analogii¹⁰, dyferencji¹¹ i glosy¹², jako metodę (kategorię) gramatyczną o charakterze porządkującym i gnozeologicznym, pozwalającą na prawdziwe¹³ poznanie świata, które miała zapewnić zaprezentowana w podręczniku cała ówczesna wiedza o nim. Sądząc po samym tytule *kompēdium* – i wszystko jedno, czy wybierzemy tytuł *Origines – `początki` – czy Etymologiae – `etymologie` – można wnioskować, że pisarza interesuje w jakimś stopniu językoznawcze odczytywanie charakteryzowanego uniwersum (Gasti F.; 2020, s. 127–128). Izydor przez językowe wyjaśnienie etymologii nazw stara się bowiem dotrzeć do natury opisywanych pojęć i zjawisk:*

3) Isid. Et. I 29, 2: Cuius cognitio saepe usum necessarium habet in interpretatione sua. Nam dum videris unde ortum est nomen, citius vim eius intellegis. Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est.

2.1. Etymologia – pojęcie i jego rozumienie

Wykład o etymologii Sewilczyk rozpoczyna od definicji terminu:

4) Isid. Et. I 29,1: Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur. Hanc Aristoteles symbolon, Cicero adnotationem nominavit, quia nomina et verba rerum nota facit exemplo posito; utputa “flumen” quia fluendo crevit, a fluendo dictum.

Pojmował go dwuaspektowo: a) dynamicznie jako proces polegający na ustalaniu pochodzenia, początku, korzeni (*origo*) znaczenia słów za pomocą interpretacji (4) – zestawiania objaśnianego wyrażenia z innym (*interpretatio*) – w celu ukazania jego głębokiego albo ukrytego sensu i związku z rzeczywistością pozajęzykową (3) oraz b) statycznie jako efekt dociekań (*adnotatio*)¹⁴. A zatem *etymologia* – w rozumieniu św. Izydora – to akt in-

⁹ Encyklopedia Izydora swoją nazwę wzięła od stosowanej przez autora procedury nauczania: wyjaśniania etymologii każdego słowa związanego z omawianą aktualnie w tekście dziedziną wiedzy. Tytuł może również pochodzić od jednej z 20 ksiąg składających się na dzieło (a konkretnie dziesiątej).

¹⁰ Isid. Et. I 28, 1: cuius haec vis est ut, quod dubium est, ad aliquid simile, quod non est dubium, referatur et incerta certis probentur.

¹¹ Isid. Et. I 31, 1: Differentia est species deffinitionis, quam scriptores artium de eodem et de altero nominant. Haec enim duo quadam inter se communione confusa, coniecta differentia secernuntur, per quam quid sit utrumque cognoscitur.

¹² Isid. Et. I 30, 1: hanc philosophi adverbium dicunt, quia vocem illam, de cuius requiritur, uno et singulari verbo desygnat.

¹³ To kluczowe słowo w Izydoriańskiej koncepcji etymologii: prawdziwe poznanie pozwala człowiekowi przybliżyć się do Boga, zrozumieć porządek ludzkiego mikrokosmosu, który jest odbiciem porządku wyższego, ponadmysłowego, Boskiego (Ledzińska A., 2014, s. 99, 239; Sobotka P., 2011, s. 251).

¹⁴ Na takie rozumienie terminu w ujęciu biskupa Sewilli wskazują w swoich rozważaniach m.in. Jacques Fontaine (1953, s. 41), Wolfgang Schweickard (1985, s. 3) oraz Anna Ledzińska (2014, s. 228).

terpretacyjny i jego wytwór. Z analizy przywołanej definicji (4) wynika ponadto, że terminy *etymologia* i *origo* zostały zrównane, przy czym ten drugi ma stanowić odpowiednik pierwszego i jego najbliższą wykładnię (Ledzińska A., 2014, s. 225).

Współczesne językoznawstwo termin *etymologia* pojmuje dwojako, tj. jako: 1) subdyscyplinę lingwistyki historycznej¹⁵ oraz 2) „objaśnienie etymologiczne poszczególnych wyrazów, pochodzenie wyrazu, źródłosłów” (Polański K., 2003a, s. 148), inaczej znaczenie etymologiczne wyrazu, czyli „Pierwotne znaczenie wyrazu wynikające z jego budowy morfologicznej” (Polański K., 2003b, s. 697).

2.2. Etymologia – procedura badawcza

Koncepcja etymologii Sewilczyka odwoływała się do wzorca wyjaśniania pochodzenia wyrazów ustalonego w starożytności¹⁶, a opierała się na ścisłym związku etymologii i gramatyki. Wyjaśnianie bowiem znaczenia wyrazów pociągało za sobą „rekonstrukcję” formalną pierwotnych wyrazów oraz ich analizę fleksyjną (Sobotka P., 2015, s. 179). Wskazana przez św. Izydora procedura ustalania sensu nazwy (*nomen*) obejmowała etymologie wyprowadzane na podstawie przyczyny (*ex causa*) lub pochodzenia (*ex origine*), albo przeciwieństw (*ex contrariis*) bądź poprzez derywację rzeczowników (*ex nominum derivatione*), a niekiedy na podstawie podobieństwa brzmienia. Niektóre wyrazy – jak zauważa autor *Etymologiae* – przeszły z greki do łaciny, inne powstały od nazw miejsc, miast i rzek. Biskup Sewilli miał też świadomość wpływu języków różnych barbarzyńskich ludów na język łaciński. Wskazuje na słowa, których etymologia trudna jest do ustalenia, gdyż nie zachowują one bezpośredniego związku z opisywaną rzeczywistością (Ledzińska A., 2014, s. 235):

5) XXIX. DE ETYMOLOGIA. [3] Sunt autem etymologiae nominum aut ex causa datae, ut „reges’ a [regendo et] recte agendo, aut ex origine, ut „homo” quia sit ex

¹⁵ „W językoznawstwie nowoczesnym – dział traktujący o pochodzeniu i pierwotnym znaczeniu wyrazów. Zestawienia wyrazów, które uważa się za etymologicznie pokrewne, nie mogą mieć jednak charakteru przypadkowego, lecz muszą być oparte na danych gramatyki historyczno-porównawczej, przede wszystkim fonetyki historycznej. We współczesnych badaniach etymologicznych w szerokim zakresie wykorzystuje się dane dotyczące historii wyrazów w poszczególnych jęz. zaczerpnięte z zabytków, dane dotyczące geografii wyrazów zaczerpnięte z opisów dialektologicznych i atlasów gwarowych. Objasnienie etymologiczne wyrazu uważa się za zadowalające, jeśli się pokazuje jego budowę i rozwój znaczeniowy na tle gramatyki historyczno-porównawczej rodziny, do której dany jęz. należy. W wypadku wyrazów niemywanych szuka się ich odpowiedników w jęz. pokrewnych oraz rekonstruuje pierwotną postać i pierwotne znaczenie” (Polański K., 2003a, s. 147–148).

¹⁶ Wczesnochrześcijańscy lingwiści, także Izydor z Sewilli, nawiązywali w swoich koncepcjach etymologicznych albo do greckich stoików (za pośrednictwem Augustyna z Hippony), albo do Marka Terencjusza Warrona (Sobotka P., 2015, s. 186).

humo, aut ex contrariis ut a lavando „lutum” dum lutum non sit mundum, et „lucus” quia umbra opacus parum luceat. [4] Quaedam etiam facta sunt ex nominum derivatione, ut a prudentia „prudens”; quaedam etiam ex vocibus, ut a garrulitate „garrulus”; quaedam ex Graeca etymologia orta et declinata sunt in Latinum, ut „silva” „domus”. [5] Alia quoque ex nominibus locorum, urbium, [vel] fluminum traxerunt vocabula. Multa etiam ex diversarum gentium sermone vocantur. Vnde et origo eorum vix cernitur. Sunt enim pleraque barbara nomina et incognita Latinis et Graecis.

Ważnym założeniem w Izydoriańskiej koncepcji języka było uznanie dwojakiej natury motywacji wyrazów – jedne znaki językowe (nazwy) pochodzą z natury (*secundum naturam*) i są nierozzerwalnie związane ze swoim desygnatem, inne tworzone są konwencjonalnie na mocy arbitralnej decyzji ustanawiających je ludzi (*secundum placitum*):

6) Isid. Et. I 29, 2–3: Non autem omnia nomina a veteribus secundum naturam imposita sunt, sed quaedam et secundum placitum, sicut et nos servis et possessionibus interdum secundum quod placet nostrae voluntati nomina damus. Hinc est, quod omnium nominum etymologiae non reperiuntur, quia quaedam non secundum qualitatem qua genita sunt, sed iuxta arbitrium humanae voluntatis vocabula acceperunt.

Tylko w pierwszym przypadku wywód etymologiczny pozwala dotrzeć do głębokiego, prawdziwego sensu słowa, bowiem pomiędzy takim słowem i rzeczą istnieje silna więź, *vis verbi* odbija zatem rzeczywistość pozajęzykową (Ledzińska A., 2014, s. 234).

Zaproponowana przez Sewilczyka i wykorzystywana w jego kompendium procedura wyjaśniania znaczenia wyrazów opiera się przede wszystkim na interpretacji nazw jako wyrażen pochodnych i polega na budowaniu struktur narracyjnych, w których *origo* i *interpretatio* pozwalają określić cechę semantyczną istotną dla *vis verbi*. Wnioskowanie oparte na wywodzie etymologicznym wprowadzają m.in. leksemy *quia*, *quod*, *enim*, a cała struktura przybiera najczęściej kolejność elementów: (A) dane słowo – (B) pierwotne oznaczenie – (C) zgodność semantyczna (A) i (B) jako odbicie oznaczenia *secundum naturam* (Schweickard W., 1985, s. 17), np.:

7) Isid. Et. XIX 7, 2 Malleus vocatus **quia**, dum quid calet et molle est, caedit et producit;

8) Isid. Et. IX 5, 6: Mater dicitur, **quod** exinde efficiatur aliquid. Mater **enim** quasi materia; nam causa pater est;

9) Isid. Et. XX 5, 1. Poculum a potando nominatum; est **enim** omne vas in quo bibendi est consuetudo;

10) Isid. Et. IX 5, 22: Posthumus vocatur eo **quod** post humationem patris nascitur, id est post obitum. Iste et defuncti nomen accipit;

11) Isid. Et. IX 6, 5: Fratres dicti, eo **quod** sint ex eodem fructu, id est ex eodem semine nati.

Stosowany przez biskupa z Sewilli rodzaj budowania motywacji słowa, wyjaśniania jego etymologii i relacji nazwa – rzecz opiera się na mniej lub bardziej prawdopodobnych asocjacyjnych związkach motywacyjnych między zakładaną podstawą oraz ustalaniu synchronicznych lub quasi-synchronicznych stosunków derywacyjnych. W literaturze przedmiotu taki sposób ustalania pierwotnego znaczenia słów utożsamiany jest z etymologizowaniem¹⁷ (inaczej: etymologią ludową, spekulatywną, statyczną, synchroniczną, ontologiczną, mitopoetycką reinterpretacją etymologiczną, atrakcją paronimiczną, asymilacją fonetyczno-semantyczną)¹⁸. Etymologizowanie stoi w opozycji do rekonstruowania czy odtwarzania (etymologii) i jest zjawiskiem nie tyle synchronicznym, ile achronicznym. To achroniczne podejście do języka Piotr Sobotka (2015, s. 251) określa mianem etymologii funkcjonalno-hermeneutycznej w odróżnieniu od etymologii historyczno-porównawczej związanej z diachronicznym nastawieniem do języka.

We współczesnym językoznawstwie historycznym procedury wykorzystywane do formułowania ustaleń etymologicznych rozpoczynają się od określenia miejsca leksemu w systemie języka. Następnie analizuje się jego znaczenie, miejsce w danej grupie semantycznej, ewentualne synonimy i homonimy, zasięg geograficzny. Ważne jest także ustalenie, czy badany wyraz jest izolowany, czy istnieją pokrewne mu leksemy (rodzina wyrazowa). Dalsze działania wyjaśniające polegają na rozpoznaniu, czy jest on żywym derywatem, czy też jest wyrazem niepodzielnym słowotwórczo. Kolejny etap postępowania dotyczy historii leksemu: najstarszych jego poświadczeń i ich form, ewentualnego rozwoju semantycznego. Wywody etymologiczne opierają się na fonologii historycznej, leksykologii i gramatyce porównawczej (czyli na prawach głosowych) języków pokrewnych albo – przy zapożyczeniach – także na prawach głosowych języka, z którego dany leksem pochodzi. Niemalą rolę w dekodowaniu pierwotnego znaczenia odgrywa wiedza o realiach kultury materialnej i duchowej społeczności, w której badane słowo funkcjonuje (Sobotka P., 2011, s. 258; Waniakowa J., 2020, s. 249).

¹⁷ Witold Cienkowski (1972, s. 19) proponuje, aby badane przez niego zjawiska etymologizowania określać mianem reinterpretacji etymologicznej. Jacek Banaszkiewicz (1974, s. 596), zestawiając etymologizowanie ludowe z etymologizowaniem średniowiecznym, podkreśla, że to pierwsze jest zjawiskiem spontanicznym, dokonuje się automatycznie, nieświadomie, a wywołane jest potrzebami codziennej komunikacji. Drugie natomiast podbudowane jest teoretyczną refleksją zakładającą działanie świadome.

¹⁸ Etymologizowanie polega na łączeniu ze sobą dwóch jednostek leksykalnych, między którymi nie ma historycznie udowodnionych związków morfologicznych i semantycznych. Nie wskazuje zatem rzeczywistych aspektów nominacji, a jedynie ukazuje, w jaki sposób ludzie rozumieją nazwę i jak starają się wytłumaczyć pochodzenie (historię) niejasnych dla siebie słów. Szerzej na ten temat pisze Piotr Sobotka (2015, s. 77).

2.3. Etymologia – cel dociekań etymologicznych

W Izydoriańskim ujęciu etymologii *interpretatio* odnosi się wprawdzie do kontekstu gramatycznego, ale wpisuje się w szeroko pojmowany mechanizm poznawczy (Ledzińska A., 2014, s. 229). Poznanie nazwy oznacza bowiem zbliżenie się do istoty rzeczy, dlatego im lepiej znane są nazwy, tym bardziej poszerza się horyzont poznawczy człowieka. Autorytet Izydora z Sewilli zapewnił powszechne uznanie w średniowieczu dla zbudowanych w dziele *Etymologiarum sive originum libri XX* podstaw teoretycznych etymologii, której podstawowym celem było odkrycie natury rzeczy. Ich przydatność opierała się na dwóch przekonaniach:

a) między nazwą a denotatem występuje ścisła i logiczna odpowiedniość, a tym samym cechy przysługujące samej rzeczy odbijają się także w treści jej nazwy;

b) poznawanie istoty rzeczy możliwe jest zatem przez interpretację jej nazwy; rozpoznanie nie przysługuje jednak wszystkim nazwom, lecz tylko tym powstałym *secundum naturam*.

Zaproponowana przez Sewilczyka procedura etymologiczna nie tyle mówiła o rzeczywistych aspektach nominacji (przyczynach powstania znaczenia wyrazu), ile podawała zmitologizowane motywacje przez budowanie opowieści etymologicznych – narracji o denotatach nazw (Sobotka P., 2015, s. 17). Etymologia nazw otrzymywała uzasadnienie wychodzące od uważanych za oczywiste aksjomatów natury epistemologicznej – koncept *origo* bierze początek w księdze *Genesis*, w której Adam nadaje imiona wszystkim istotom żywym zgodnie z istniejącym porządkiem i według ich naturalnej kondycji. Osadzona w *Biblii* koncepcja czasów i historii każe św. Izydorowi pojmować *origo* w szerszej, uniwersalnej perspektywie, obejmującej cały świat i sięgającej do jego początków (Ledzińska A., 2014, s. 238). Dlatego hebrajski uznany został za najświętszy z języków. Status świętych języków przysługiwał także grece i łacinie. W przekonaniu Izydora litery tych trzech świętych języków mają znaczenie symboliczne i mistyczne. Do takich należą choćby α (alfa) i ω (omega), które znaczą odpowiednio ‘początek’ i ‘koniec’, czy greckie τ , które przypomina kształtem i symbolizuje krzyż Pański (Ledzińska A., 2014, s. 192; Sobotka P., 2015, s. 197):

12) Isid. Et. IX 1, 3: Tres sunt autem linguae sacrae: Hebraea, Graeca, Latina, quae toto orbe maxime excellunt. His enim tribus linguis super cruce[m] Domini a Pilato fuit causa eius scripta. Unde et propter obscuritatem sanctorum Scripturarum harum trium linguarum cognitio necessaria est, ut ad alteram recurratur, dum siquam dubitationem nominis vel interpretationis sermo unius linguae adtulerit.

W Izydoriańskim kompendium mamy do czynienia z odtwarzaniem wiedzy faktograficznej ze starożytnej i chrześcijańskiej tradycji encyklope-

dycznej, którą przybliżyć miała gramatyka z jej porządkującymi kategoriami, w tym najistotniejszą dla ludzkiego poznania – etymologią. Celem wywodów etymologicznych miało być bowiem dotarcie do momentu nominacji i źródeł kultury. *Interpretatio* jako pierwszy etap procesu poznawczego pozwalało na dotarcie do *origo* ujmowanego w szerszej perspektywie, obejmującej makrokosmos i sięgającej do jego początków. Tym samym teoria etymologii, podobnie jak sam akt interpretacyjny, stała się częścią średniowiecznej uczoneści, zasadą pozwalającą zrozumieć *Biblię* i świat, a wiedza prowadzić miała do poznania prawdy o świecie stworzonym, za pośrednictwem której można było myślą zbliżyć się do jego Stwórcy (Ledzińska A., 2014, s. 66, 247).

Cel dociekań etymologicznych zaproponowany przez św. Izydora pozostaje w opozycji do współczesnych koncepcji etymologicznych. Dla Władysława Borysia (2005, s. 5) jest nim „odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słowotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego”.

Franciszek Sławski (1998, s. 4) twierdzi, że „za podstawowy cel etymologii należy [...] uważać rekonstrukcję motywacji” semantycznej wyrazu, a „tryumfem etymologii jest wytłumaczyć wyrazy niemotywowane pod względem budowy i znaczenia jako twory uzasadnione, motywowane starymi procesami słowotwórczymi (ewentualnie fleksyjnymi) języka”, do czego niezbędna jest dogłębna znajomość realiów kulturowych.

Według Andrzeja Bańkowskiego (2000, s. XII) jest nim „ustalenie genezy danego wyrazu, czyli znalezienie odpowiedzi na pytania, kiedy i skąd się on wzięł w mowie użytkowników danego języka”, a więc nie tyle proces wywodzenia wyrazów współczesnych z domniemanych (hipotetycznych) form prajęzykowych, ile śledzenie zmian semantycznych i poszukiwanie ich przyczyn motywowanych zarówno czynnikami wewnątrzno-, jak i zewnątrznojęzykowymi: kulturowymi, społecznymi, naukowymi, technicznymi itp.

Podsumowanie

Izydor z Sewilli, ostatni z wielkich ojców łacińskich, człowiek świątły i czytany, wywarł olbrzymi wpływ na życie edukacyjne średniowiecza. Wspomniany Braulion z Saragosa, ulubiony uczeń i przyjaciel Izydora, podkreślił znaczenie swojego mistrza dla kultury Półwyspu Iberyjskiego. Uważał go za osobę wysłaną przez Boga, aby uratować ludy iberyjskie

przed barbarzyńską falą, która groziła unicestwieniem starożytnej cywilizacji (Braulion z Saragossy 1850, kol. 16–17).

Sformułowane przez św. Izydora zasady miały usystematyzować analizy etymologiczne oparte na skojarzeniach semantycznych i pozajęzykowych. Zaproponowana przez niego „etymologia ontologiczna” jest doskonałym przykładem użycia techniki gramatycznej dla porządkowania obrazu świata i dla lepszego tego świata zrozumienia przez współczesnych (Lezdzińska A., 2014, s. 220; Sobotka P., 2015, s. 96–97). Analiza spekulatywna zasadzała się na założeniu o materialnym podobieństwie między słowami a rzeczami. Poszukiwanie znaczenia wyrazów w połączeniu z ich naturalistyczną motywacją prowadziło do interpretacji rzeczywistości przez ustanowienie ich relacji ze światem ponadmysłowym. Zaproponowane techniki etymologiczne pozwalały wskazać więzi między analizowanymi wyrazami, abstrahując od tego, czy wykazywane wyrażenia są rzeczywiście genetycznie spokrewnione, z pominięciem jednak pośrednich etapów ewolucji semantycznej i morfologicznej leksemów, jak to realizowane jest w nowoczesnym językoznawstwie historycznym. Istotnym założeniem Izydoriańskiej koncepcji etymologii jest przekonanie o wyjątkowej roli języka, który nie tylko umożliwia człowiekowi poznanie świata, lecz odbija także wyższy porządek wszechświata. Zgodnie z zasadami średniowiecznego chrześcijaństwa cechuje go nadana przez Boga harmonia substancji materialnej i duchowej, a etymologia zyskuje znaczenie jako chrześcijańska epistemologia (Schweickard W., 1985, s. 16).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- [Braulion z Saragossy] *S. Braulionis Caesaraugustani Praenotatio librorum domini Isidori*, 1850, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 81, kol. 15–17.
- Concilium Hispalense Secundum*, 1850, w: *Concilia*, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 84, 593–608.
- Concilium Toletanum Quartum*, 1850, w: *Concilia*, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 84, 363–390.
- Concilium Toletanum Secundum*, 1850, w: *Concilia*, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 84, 335–342.
- Concilium Toletanum Octavum*, 1850, w: *Concilia*, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 84, kol. 411–434.

Opracowania

- [Ildelfons z Toledo] *Ildelfonsus Toletanus De viris illustribus*, 1850, Migne PL (Patrologiae cursus completus), t. 81, kol. 27–28.
- [Izidor z Sewilli] *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, 1971, Wallace. M. Lindsay (ed.), t. 1–2, Oxford.

- Banaszkiewicz Jacek, 1974, *Teoria etymologii ludowej a średniowieczne etymologizowanie*, Kwartalnik Historyczny, LXXXI, z. 3, s. 593–599.
- Bańkowski Andrzej, 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Barney Stephen i in., 2006, *Introduction*, w: Stephen Barney i in. (red.), *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 3–28.
- Bischoff Bernhard, 1961, *Die europäische Verbreitung der Werke Isidors von Sevilla*, w: Manuel C. Díaz y Díaz (red.), *Isidoriana: Colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla*, Centro de Estudios San Isidoro, León, s. 317–344.
- Cardelle de Hartmann Carmen, 2014, *Uso y recepción de las „Etymologiae”*, w: Carmen Codoñer (red.), *Wisigothica after M.C. Díaz y Díaz*, SISMEL – Edizioni del Galluzzo, Firenze, s. 477–501.
- Cienkowski Witold, 1972, *Teoria etymologii ludowej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Collins Roger, 2012, *Hiszpania w czasach Wizygotów 407–701*, tłum. J. Lang, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Díaz y Díaz Manuel C., 1961, *Isidoro en la edad media hispana*, w: Manuel C Díaz y Díaz (red.), *Isidoriana; colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla*, Centro de Estudios San Isidoro, León, s. 345–387.
- Díaz y Díaz Manuel C., 1982, *Introducción general a San Isidoro de Sevilla*, w: José Oroz Reta i Manuel-A. Marcos Casquero (ed.), *San Isidoro de Sevilla, Etimologías. Edición bilingüe, texto latino, versión española y notas*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid 1982, t. 1–2, s. 1–257.
- Fontaine Jacques, 1959–1983, *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*, t. 1–2, Etudes augustinienes, Paris, t. 1–3.
- Fontaine Jacques, 2000, *Isidore de Séville: genèse et l'originalité de la culture hispanique au temps des Wisigoths*, Brepols, Turnhout.
- Gasti Fabio, 2001, *Auctoritates a confronto nelle Etymologiae di Isidoro di Siviglia*, w: Guglielmino Cajani, Diego Lanza (red.), *L'antico degli antichi*, Palumbo Editore Palermo, s. 141–152.
- Gasti Fabio, 2017, *Isidoro di Siviglia e le origini dell'enciclopedismo medievale e moderno*, w: Sergio Audano, Giovanni Cipriani (red.), *Aspetti della Fortuna dell'Antico nella Cultura europea. Atti della tredicesima Giornata di Studi*, Il Castello Edizioni, Foggia-Campobasso, s. 13–39.
- Gasti Fabio, 2020, *Isidoro enciclopedista fra antichità e medioevo*, w: Vincenzo D'Alba, Francesco Maggiore, Vanna Maraglino (red.), *Enciclopedismo antico e moderno*, Fondazione Gianfranco Dioguardi, Bari, s. 119–134.
- Grzegorzczkova Renata, 1991, *Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy*, w: Jerzy Bartmiński, Renata Grzegorzczkova (red.), *Język a kultura*, t. 4, *Funkcje języka i wypowiedzi*, Wrocław, s. 11–28.
- Kikiewicz Aleksander, 2008, *Dwanaście funkcji języka*, LingVaria, III, nr 2 (6), s. 9–27.
- Krynicka Tatiana, 2006, *Izydor z Sewilli jako mistrz kompilacji: organizacja materiału w „Etymologiach” na przykładzie księgi XVII „De agricultura”*, Vox Patrum, r. 26, t. 49, s. 319–333.
- Krynicka Tatiana, 2007, *Izydor z Sewilli*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitw, Kraków.
- Ledzińska Anna, 2014, *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli. Origo et fundamentum liberalium litterarum*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.

- Polański Kazimierz, 2003a, *Etymologia* w: Kazimierz Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 147–148.
- Polański Kazimierz, 2003b, w: Kazimierz Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 697.
- Riché Pierre, 1995, *Edukacja i kultura w Europie Zachodniej (VI–VIII w.)*, tłum. Maria Radożycka-Paoletti, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa.
- Schweickard Wolfgang, 1985, „*Etymologia est origo vocabulorum...*”. *Zum Verständnis der Etymologiedefinition Isidors von Sevilla*, *Historiographia Linguistica*, t. XII, z. 1/2, s. 1–27.
- Sławski Franciszek, 1998, *Pięćdziesiąt lat nad etymologią*, *Rocznik Sławistyczny*, t. 50, s. 3–4.
- Sobotka Piotr, 2011, *Historia badań etymologicznych w świetle koncepcji i metod współczesnej lingwistyki*, *Linguistica Copernicana*, nr 2 (6)/20, s. 247–294.
- Sobotka Piotr, 2015, *Etymologizowanie i etymologia*, BEL Studio, Warszawa.
- Starowieyski Marek, 1967, *Izydor z Sewilli*, *Meander*, t. 22, s. 453–466.
- Van den Abeele Baudouin, 2008, *La tradition manuscrite des Étymologies d’Isidore de Séville: pour une reprise en main du dossier*, *Cahiers de Recherches Médiévales*, t. 16, s. 195–205.
- Waniakowa Jadwiga, 2020, *Polskie słownictwo gwarowe w kontekście etymologicznym (na przykładzie nazw roślin)*, *Gwary Dziś*, t. 12, s. 247–255.
- Wygralak Paweł, 2003, *Potępienie bałwochwalstwa na synodach w Toledo (VI–VII wiek)*, *Vox Patrum*, t. 42, s. 475–486. doi: 10.31743/vp.7172.
- Zientara Benedykt, 1985, *Świt narodów europejskich*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

